

І. М. Дзюба

Башкортостан

БАШКОРТОСТАН (Башкортостан), Республіка Башкортостан – країна на Південному Уралі і в Приураллі у складі Російської Федерації. Площа 143,6 тис. км². На Пн. межує з Перм. і Свердлов., на Сх. – з Челябін., на Пд. Сх., Пд. і Пд. Зх. – з Оренбур. обл. РФ, на Зх. – з Татарстаном, на Пн. Зх. – з Удмуртією. Протяжність території з Пн. на Пд. 550 км, із Зх. на Сх. – понад 430 км. Насел. 4102 тис. осіб (2002): росіяни (39,3 %), башкири (21,9 %), татари (28,4 %), українці (1,8 %) та ін. Територією Б. проходять найважливіші залізничні, автомобільні та трубопровідні магістралі, що сполучають європ. частину РФ з Уралом і Сибіром. У складі Б. – 54 адм. р-ни, 21 місто, 40 смт, 4489 сільс. насел. пунктів та 53 сільс. насел. пункти у складі міст. Найбільші міста – Уфа, Стерлітамак, Салават. Провідне місце у госп-ві Б. належить нафтохім. промисловості (займає 3-є м. серед регіонів РФ з видобутку нафти після Тюмен. обл. й Татарстану): бл. 20 % переробки нафтосировини й виробництва моторних мастил у РФ, 28 % – хім. засобів захисту рослин, 59 % – кальцинов. соди, 21 % – каустич. соди, 25 % – синтет. каучуків, 18 % – синтет. смол. Розвинені також транспортне і с.-г. машинобудування, моторобудування, виробництво буд. матеріалів та ін. С. госп-во спеціалізується на тваринництві, овочівництві, бджільництві, вирощуванні злаків.

Суверенітет. Б. – демократ. правова суверенна держава, володіє всією повнотою держ. влади за межами відання РФ та повноважень РФ з предметів спіл. відання РФ і Б., самостійно визначає й проводить внутр. політику, бере участь у межах своїх повноважень у міжнар. відносинах, має свої Конституцію й законодавство. Найвищим представн. і єдиним законодав. органом держ. влади в Б. є Держ. Збори – Курултай. Вони обираються строком на 4 р., мають двопалатну структуру – Палату Представників і Законодавчу Палату. Главою республіки є Президент Б. Процес здобуття статусу суверен. суб'єкта РФ розпочався з проголошенням 11 жовтня 1990 ВР Башкир. АРСР Декларації про держ. суверенітет. У лютому 1992 прийнято назву Респ. Б. 31 березня 1992 підписано Федератив. договір «Про розмежування повноважень і предметів відання між органами держ. влади РФ та органами влади суверен. республік у її складі», а також додаток до нього від Б., що визначив договірний характер відносин Б. і РФ. 3 серпня 1994 підписано Договір між цими країнами «Про розмежування предметів відання і взаємне делегування повноважень між органами

держ. влади РФ і органами держ. влади Респ. Б.». З листопада 2000 прийнято в новій ред. Конституцію Б. Розширюються міжнар. зв'язки Б. Політ., екон., наук.-тех., культурні відносини Б. підтримує майже з 70-ма державами й міжнар. організаціями; укладено понад 50 угод з урядами й відомствами іноз. держав. У США, Німеччині, Австрії, Чехії та низці ін. держав діють екон., торг., інформ. представництва Б.

Етнос, рання історія. Давньобашкир. племена починають формуватися від серед. 1 тис. до н. е. в Приараллі, в печеніз. етніч. середовищі. Склалися в основному з давньотюрк. й почасти тюркізов. давньомонгол. родоплемінних утворень, згодом до них приєдналися тюрк., сако-массагет., сармато-алан. та угор. племена Приаралля та присирдар'їн. степів. Перші писемні згадки про ці племена відображені у працях Геродота (5 ст. до н. е.). Давньобашкир. племена рухалися в бік приазов. степів, а почасти й Приазов'я, де вони опинились у сфері етноістор. діяльності болгар. племен, з якими давні башкири мали генет. зв'язки. В етніч. праісторії башкирів іще багато нез'ясованого. У 18–19 ст. в європ. науці (А. Шлецер, С. Клапрот, П. Шафарик, В. Гумбольдт, Д. Хвольсон та ін.) віддавалася перевага ідеї башкиро-мадяр. етніч. спільноти в давнину; знаходила вона підтримку й серед багатьох рос. та європ. учених кін. 19 ст. На поч. 20 ст. в наук. літературі переважала думка, що ця проблема є набагато ширшою, оскільки тер. Б. від найдавніших часів до кін. 1 тис. н. е. була ареною постій. контактів між різномов. (іран., фінно-угор., пізніше тюрк.) етніч. групами, причому досі ще не вдалося виокремити конкретну археол. культуру, носіїв якої можна було б вважати прямими предками башкирів. (Див. Кузєєв Р. «Этнический состав, история расселения и происхождения башкирского народа», Москва, 1971). У 9–10 ст. н. е. відбувається міграція давньобашкир. племен із Приаралля в Приуралля; в результаті їхньої взаємодії з болгаро-мадяр. та фінно-угор. племенами, які зазнали сармато-алан. впливу, укладається башкир. племенна спільнота, що стала основою для дальшого розвитку народу. У 11–12 ст. відбувається подальша консолідація давньобашкир. етносу. У 13–14 ст. на тер. Б. мігрують кипчацькі племена. У 2-й пол. 16 – поч. 19 ст. башкири посідали тер. від лівого берега Волги на Пд. Зх. до верхів'їв Тоболу на Сх., від р. Силва на Пн., охоплюючи все лівобережжя Волги, до серед. течії р. Яїк (нині Урал) на Пд. Після розпаду Золотої Орди в 14 ст. Б. був поділ. між Казан. і Сибір. ханствами та Ногай. Ордою. За умов загострення башкир.-ногай. боротьби та взяття Іоаном Грозним Казані башкири в серед. 16 ст. прийняли рос. підданство на основі угоди з царем (про вічне володіння всією своєю землею), яку той, зазвичай, порушив. В етніч. історії Зх. та Пд.-Зх. Б. важливе значення мала взаємодія башкирів і татар, особливо у 18–19 ст., що призвела, з одного боку, до асиміляції частини башкирів, а з іншого – до утворення етногр. груп обох народів, близьких за мовою й культурою. Етногр. карта Б. змінювалася також унаслідок масових селян. переселень у цар. Росії, стихійної та уряд. колонізації.

В імперському ярмі. 1907 в Москві вийшла книжка рос. письменника-етнографа М. Крашенинникова під промовистою назвою «Угасающая Башкирия». Написана на підставі

багатолітніх особистих вражень про побут і звичаї башкир. народу, з переказом легенд та істор. версій, вона була перейнята сумовитою симпатією до нього і безнадій. жалем. Настрій її був виражений в епіграфі «Уїльдану Шеріязданову та іншим раннім товаришам, які розповіли мені про погасле життя свого тихого народу, присвячую я цю книгу». На той час у рос. худож., нарис., фольклорист., історико-етногр. літературі було немало написано про Б. Спеціально чи принагідно про цей край писали С. Аксаков, М. Гарін-Михайловський, Л. Толстой, Г. Успенський, Д. Мамин-Сибіряк, М. Салтиков-Щедрін, М. Ремезов, Ф. Нефьодов, П. Добротворський та ін. Було сказано немало теплих слів про добру й щиру вдачу башкирів, захоплених – про красу й багатства башкир. краю, гірких і співчутливих – про недолі башкирів. Багато авторів писали про Б. немовби в минулому часі. Формули про «вимирання», «згасання» народу ставали вже загальниками. Але в писаннях цих окреслилося дві тенденції. Видатні письменники-демократи, показуючи трагедію башкирів, підкреслювали злочинний характер імпер. колонізації. Г. Успенський писав про «загибель башкира, розпочату хижакон понад сотні років тому і яка вже на нашому віку виявилася в найбезсоромніших розмірах і засобах...» – і звертався до совісті рос. суспільства: «...у всякої вразливої російської людини ганебна справа розкрадання башкирських земель залишила таке невитравне враження, що ніколи не забудеться» (Успенский Г. «От Оренбурга до Москвы. П. С. С.», т. 6, С.-Петербург, 1908, с. 115). Д. Мамин-Сибіряк у романі «Хлеб» писав: «Найжахливішу картину являло собою башкирське село... Башкирці голодували й вимирали кожен зиму...» («Башкирия в русской литературе», т. 2, Уфа, 1964, с. 290). А на почуту сумну башкир. пісню він відгукнувся так: «Мені тепер усе стало зрозуміле: народ помер, і ця пісня була останнім блукаючим вогником, що спалахнув на його могилі. Життєва енергія вичерпалася, і майбутнього не було...» (Мамин-Сибіряк Д. «Байгуш. Из путешествия по Южному Уралу», Москва, 1914, с. 5). Але не бракувало й авторів ін. роду, для яких мусування тези про «виродження башкирів» було своєрід. хитрою формою виправдання колоніал. загарбання «безгосподарних», ніби вже «нічиїх» земель і навіть прозорим заклик до продовження такого загарбання (так само, як і захоплені гімни красі й багатствам приурал. краю в устах великодерж. літераторів звучали як запрошення до подальшої колонізації: «Прийдіте і княжіте»). А нач. Уфим. жандарм. управління в своєму огляді за 1902 доповідав начальству: «В культурном отношении почти все инородческое население находится еще на самой низшей ступени своего развития, с в высшей степени грубыми, невежественными нравами и обычаями. Аборигены же населения – башкиры – находятся на пути вырождения племени, с явными признаками дегенерации» (Раимов Р. «1905 год в Башкирии», Москва; Ленинград, 1941). Трохи «ліберальніше» висловився теоретик народництва С. Южак: «Не треба забувати, – багатозначно зауважив він, – що башкирські землі належать до кращих у нашій колоніальній території». А оскільки, мовляв, башкири свої землі «розпродують за наймізернішою ціною, то й селяни (тобто рос. куркульство), й великі землевласники користуються цією ліквідацією вимираючого башкир. народу. Уряд звернув увагу на цей процес і, на подання оренбур. адміністрації, вирішив

скористатися з нього в інтересах російських селян» (Южаков С. «Переселенческий вопрос» // «Северный вестник», 1886, № 8, отдел. 2, с. 35–36). Цей прозорий екон. підтекст поспішних істор. «некрологів» башкирів уловив, із властивою йому соц. чутливістю, ще Г. Успенський. У нарисі «Башкир пропадает» ці слова він бере в лапки, розглядаючи їх як відгомін «всесловной молвы», формулу «общего хищнического направления идей»: «– Загине башкир, загине! Неодмінно має загинути цей самий башкир! – із щирим співчуттям провіщає новий жалець покинутих башкиром просторів і, пожалівши «пропащого» нехриста, перехрестившись, бере в руки сокиру». Про те, як орудувала ця істор. сокира, як «звільняли добрих башкирців від деякої частини обтяжливих для них земель» (С. Аксаков) і як «за наймізернішу суму купувалися цілі області», про чудотворну дію обману, опертого на силу, можна прочитати в «Уральской Калифорнии» П. Падучева («Исторический вестник», т. 66) і в дослідж. Я. Абрамова «Сословные потребности, желания и стремления в эпоху Екатерининской комиссии», де, зокрема, з'ясовується й таке питання: «Через що багатоземельні інородці стали малоземельними? Причин цьому було дві – ті самі, через які й тепер башкири, що володіли майже безмежними обширами, опиняються в одних випадках малоземельними, а в інших – зовсім безземельними: це – відчуження інородницьких земель шляхом продажу й загарбання їх з боку російського населення» («Северный вестник», 1886, № 8, с. 182). Свого роду енциклопедією історії пограбування Б. стала праця М. Ремезова «Очерки из жизни дикой Башкирии. Переселенческая эпопея» (Москва, 1889). Свого часу вона привернула увагу В. Леніна, який написав про неї, що це – «живий опис того, як “колонізатори” вибавляли корабельні ліси й перетворювали “очищені” від “диких” башкирів поля в “пшеничні фабрики”. Це – такий шматок колоніальної політики, який витримає порівняння з яким завгодно подвигом німців у якій-небудь Африці» (Ленін В. «Повне зібрання творів», вид. 5, т. 3, с. 253). В Оренбурзі 1912 вийшла книжка Г. Гумарі «Исчезают ли башкиры», в якій на підставі цифр офіційної статистики показувалося, що, починаючи від 1870, кожного десятиліття кількість башкирів зменшувалася на 100 тис. осіб. Але справа була не в тому, що «вичерпалася життєва енергія» башкир. народу, як любили про це розводитися одверті й приховані колонізатори. «Башкири зовсім не вимираюче (з погляду біологічного) плем'я... – писав у статті «Очерк современного экономического положения башкир Уфимской губернии» А. Калачов, – навпаки, вони здатні до найупертішої праці, до освіти, до вищої культури» («Живая старина», 1899, вып. 1, с. 329). Трохи обережніше і двоїстіше висловлювався дослідник башкир. фольклору С. Рибаків: він ладен був погодитися з песимістами в тому, що «...башкири є тепер народом кволим, в'ялим, позбавленим здатності й енергії до обстоювання своєї національної фізіономії», але підкреслював, що зате вони є «народом, симпатичним з інших поглядів: своєю моральною цілісністю, вірою в людей, здатністю до безкорисливих мотивів і вчинків, м'якістю, добротою і, так би мовити, природною гуманністю, й особливо поетичною схильністю їхньої вдачі; за моїми спостереженнями, цей народ далеко не чужий естетиці, якщо не сказати сильніше, – він здатен відчувати й

безкорисливо насолоджуватися красою взагалі й природою зокрема». Деякі розчулені автори писали наприкінці 19 ст. про Б. майже так, як їхні попередники на поч. того ст. (або наприкінці 18) – про Україну. Один із ентузіастів башкир. теми Ф. Нефьодов зазначив: «Чи знаєте ви країну дивних красот природи, незліченних багатств золота і срібла, самоцвітів і всіляких скарбів, країну, де мільйони десятин незайманої цілини – чорнозему, заплавлених лук і чарівних полян, укритих дикими рожами і всілякими квітами та ягодами, країну, де тисячі прекрасних рік і річок, в яких ловлять пречудову стерлядь і форель і віддають ледве не даром?.. Країна ця – Башкирія... Прекрасна, чудова, божественна країна!.. Велети гори, які сміливо пориваються в небеса, звалені додолу й розпростерті кварцеві й діоритові гіганти, хвилеподібні, мов скам'янілі гори, степи, величаво пустинні озера, струмки і потоки, які гримлять з вершин і по ущелинах навіки заснулих хребтів Уралу і з якими пов'язані легенди та перекази, сни й марення юності...». Пригадується: «Ты знаешь край, где все обильем дышит, Где льются реки, чище серебра...» – це вже, відомо, про Україну...

Башкир. народ чинив впертий опір колонізації. Протягом майже всього 18 ст. тривали т. зв. башкирські бунти, опис яких можна знайти, зокрема, в 6-му т. ґрунтов. праці П. Семенова «Россия. Полное географическое описание нашего отечества». Башкири взяли найактивнішу участь у повстанні під проводом О. Пугачова, сподвижником якого став легендарний Салават Юлаєв. Жорстоко придушивши ці «бунти», царат на деякий час «утихомирив» Б. Більше того, він зумів навіть дуже успішно використати батирські традиції башкирів – у війні проти Наполеона взяли участь бл. 30-и башкир. кавалерій. полків (знаменитий «партизан» Д. Давидов пізніше пояснював, що башкир. кінноту було вжито «с намерением, поселив в Наполеоне мысль о восстании на него всех народов, подвластных России, устрашить его тем» («История башкирской советской литературы», Уфа, 1963, с. 109). (Ще одна аналогія: в той самий час І. Котляревський організовує укр. «охочекомонні» полки). Але експлуатація «загальноімперського» патріотизму не могла приглушити соц. і нац. проблеми.

Башкири залишалися життєздатним народом усупереч усім тяжким істор. обставинам, вони докладали великих зусиль до розвитку освіти й культури; відчутним чинником ставав демократ. заг.-мусульм. оновлювальний рух – джадидизм. І не випадково Б. став одним із вогнищ т. зв. буржуазно-демократ. революції 1905, яка мала тут специф. спектр виявів – від мусульм. петиційної кампанії (нова її хвиля – в 1917) до створення Рад робітн. депутатів у Златоусті й Уфі (у грудні 1905 в Уфі спалахнуло збройне повстання, невдовзі придушене). На цей час припадає й перша спроба рос. соціал-демократів розіграти мусульм. карту (відозва Комітету сх. р-ну РСДРП – «До мусульман», березень 1905).

Боротьба за незалежність, її поразка, утворення Башкирської АРСР. Лютн. революція 1917 сприяла бурхливому піднесенню башкир. нац. руху. Висувається гасло «незалежної Башкирської автономії». У травні 1917 відбувається з'їзд представників

башкир. сіл, у червні створено «Союз Башкирського народу» на чолі із Закі (Ахметзакі) Валіді, або Валідовим (видатний учений-тюрколог, який масштабом і характером наук. і політ. діяльності нагадує М. Грушевського; праці його, заборонені протягом десятиліть, нині перевидаються у Б.), проводяться обл. з'їзди башкирів у статусі вищого представництва башкир. народу. Висуваються вимоги повернути башкирам землі й ліси, відібрані насильством і обманом, припинити екон. й духовну колонізацію. Незважаючи на спротив Тимчас. уряду Росії, 3-й обл. з'їзд башкирів проголошує гасло нац. самовизначення: «Завоювання башкирським народом своїх прав на політичне існування в тому й повинне полягати, що він відтепер не буде служити іграшкою різних безсоромних політично-економічних авантур, а, навпаки, ставши цілковитим господарем на своїй власній рідній землі, яка годувала й поїла його предків від прадавніх часів, вільно розвинеться в культурно-політичному відношенні, збереже без усякого втручання ззовні свою духовну цінність, візьме свої справи в свої руки й припинить поселення в Б. небезпечних для його існування елементів» («Башкирское национальное движение. 1917–20», Уфа, 1926, с. 5). 15 листопада 1917 Башкир. ЦР – Шуро, обрана на 1-му Всебашкир. курултаї в липні 1917, – оголосила Башкир. автономію на заселених башкирами тер. Оренбур., Уфим., Перм. та Самар. губ. Однак наступні події – більшов. переворот у Москві, загострення нац. суперечностей у трикутнику: башкири–росіяни–татари, наступи білогвардій. військ Дутова і Колчака, невдала спроба Башкир. ревкому на чолі з тим же З. Валідовим спертися на допомогу чехо-словац. корпусу, що репатріювався з Сибіру, – надзвичайно драматизували ситуацію в Б. За цих умов більшовики, поєднуючи соц. демагогію з терором, змогли перехопити ініціативу і спершу схилити З. Валідова до співпраці на основі вдаваного компромісу – утворення Башкир. Автоном. Рад. Респ. в межах т. зв. Малої Башкирії («Угода центральної Радянської влади з Башкирським урядом про Рад. Автономію Башкирії», 23 березня 1919), а потім змусили його до «втечі». Ця «втеча» популярного в Б. нац. провідника хоч і викликала нові виступи проти більшовиків, але зрештою стала поворотним моментом у рев. історії Б. Поступово рад. влада в Б. стабілізується. Необхідно зазначити, що більшовики зробили для своєї тактики висновки з усього, що відбулося. Вустами парт. керівників були визнані «помилки» й «перегини», засуджені позасудові розстріли та інші вияви «революційної» самодіяльності. 19 травня 1920 ВЦВК і РНК РРФСР ухвалили Постанову «Про державний устрій Автономної Радянської Башкирської Республіки». 1922 до її складу введено низку волостей з т. зв. Великої Башкирії. Постановою Башкир. ЦВК від 6 липня 1922 башкир. мову визнано державною на тер. Автономії нарівні з російською (пізніше цю Угоду було «забуто»). Починається період долання найодіозніших наслідків цар. колоніал. режиму, воєн. дій 1918–20, страхітливого голоду 1921–22, внаслідок якого чисельність башкирів і татар зменшилася на 29 %.

Соціально-культурний розвиток Башкирської АРСР. Рад. влада могла зміцнитися й утвердитися в Б. тільки враховуючи, бодай почасти, соц. та нац. інтереси

башкирів. Тому політ. боротьба з башкир. націоналізмом, режисерування класової боротьби, тиск на «куркульство» тощо доповнюються широкою позитив. програмою соц. емансипації башкир. бідноти, освіти, втягування селянства в індустр. будівництво, виховання парт. кадрів із числа башкирів, які могли б стати провідниками впливу більшов. партії на народ. І цей гнучкий курс давав свої плоди. Ось характерне свідчення безсумнівного патріота, в недавньому «башкирського націоналіста», видатного поета Д. Юлтия: «...Башкирський селянин, який тільки вчора борознив землю своєю худою конячиною, сьогодні вже в колективі, що має трактор. Учорашній тесля сьогодні – в кустарній артілі, вчорашній батрак став робітником металургійного заводу, всього позбавлений у минулому юнак сьогодні переступив поріг робітфаку, вчора лиш побивана чоловіком жінка сьогодні залучена до справи керування державою, вчорашній випускник медресе і мугалім сьогодні став працівником культури або наркомом». 1920 створ. видавництва «Башкнига». Воно видало 21 книгу, з яких тільки одна була башкир. мовою. 1923 їх було вже 17, 1924–82, 1928–118, 1932–271. У 1922 виходять газети башкир. мовою: «Башкортостан» і «Янғы юл» («Новий шлях») та «Яшыюксыл» – татар. мовою. У 1933 – вже 26 газет і журналів башкир. мовою. Розвитком башкир. мови опікується Центр. комісія з розвитку башкир. мови при Раднаркомі Башкир. АРСР на чолі з видатним держ. діячем Ш. Худайбердіном. Розвивається освіта. Якщо 1920 було 1858 шкіл 1-го ступеня і 28 – 2-го ступеня, то 1927–28 – 2671, зокрема з башкир. мовою навчання – 666, татарською – 709, російською – 948, чуваською – 90, марійською – 78, мордовською – 41. Середніх шкіл було 25, неповних середніх – 70. У 1939 серед. шкіл було 217, а всього – 4825. У 20-і рр. діяли також мусульм. школи – медресе, серед них такі відомі, як «Галія» і «Гусманія» в Уфі, «Гусаїнія» в Оренбурзі, «Расулія» в Троїцькому (1926 їх було бл. 180; тут треба сказати, що традиція мусульм. освіти на Пд. Уралі бере свій початок від 16 ст.; 1865 в татар. і башкир. селах Пд. Уралу було понад 600 мектебів і медресе, в них навч. понад 20 тис. учнів). На базі Уфим. учител. інституту (1909) створ. ІНО (1920), реорганіз. у Пед. інститут (1929). Першим його ректором став башкир. учений Ш. Сючелей. 1931 створ. Башкир. комуніст. ВНЗ, який проіснував до 1939. Саме тоді в Уфі почали діяти Башкир. філармонія та Башкир. опер. театр. Великого удару розвитку башкир. культури завдали репресії 30-х рр., жертвами яких стали багато представників нац. інтелігенції: Ш. Абазанов, Х. Мусаєв, Г. Давлетшин та ін. Наприкінці 20-х рр. башкир. і татар. письменність переведено з араб. на лат. графіку, а 1939 – на кирилицю, що мало неоднозначні наслідки для нац. культури.

Пром.-екон. розвиток Б. у повоєнні роки зумовив гостру потребу в підготовці кадрів для нар. господарства; відбувається піднесення освіти й науки. 1957 Пед. інститут реорганізовано в Башкир. університет, першим ректором якого став Ш. Чанбарисов. Створ. Уфим. нафтовий інститут, Уфим. авіац. інститут та ін. Протягом 60–80-х розгортають діяльність 20 нових НДІ, об'єднаних у Башкир. філіал АН СРСР (1987 перетвор. на Башкир. наук. центр Урал. відділення АН СРСР). Значними наук. осередками стали академ. НДІ: хімії;

біології; пром. будівництва; історії, мови й літ-ри та ін. Однак потужний розвиток інфраструктури освіти, науки, культури мав і свої суперечності. Він не забезпечував достатньою мірою потреб та інтересів корінної національності – башкирів. Тривали процеси русифікації й татаризації. Проблему нац. кадрів доводилося вирішувати майже з «нульової» позначки: до 1919 зі 180-ти випускників Уфим. учител. інституту лише 3 були «вихідцями з башкир і татар», а 1929 в Уфим. пед. інституті навчалося: росіян – 107, татар – 33, башкирів – 11, ін. національностей – 11. І це співвідношення змінювалося повільно. Створ. 1922 в Уфі Муз. технікум мистецтв до 1955 підготував 64 спеціалістів, з яких лише 5 були башкирами або татарами. Перший муз. педагог із башкирів, М. Муртазіна, стала проф. створ. 1968 Уфим. інституту мистецтв, в якому розгорнулася підготовка нац. виконавських кадрів. З Інститутом пов'язана також творча діяльність видатних педагогів і артистів А. Чембарисової, Р. Ахмедієвої, корифеїв сцени Б. Валієвої і М. Хістаматулліна, молодших – З. Байрашевої, Р. Юлдашбаєва, С. Аскарова, Р. Азнакаєва, Я. Абдульманова, Р. Галімулліної.

Після проголошення суверенітету в Б. розгортаються безпрецедентні процеси нац.-культур. відродження. Протягом 10-ти р. відкрито 3 театри і 3 філармонії, створено Нац. симф. оркестр, кіностудію «Б.»; реконструйовано Башкир. академ. драм. театр, Уфим. татар. театр «Нур». Башкири пишаються своїм Театром опери і балету, називаючи його «театром театрів», «символом нашої державності і зрілості»; на сцені Театру поряд зі світовою й рос. оперною та балетною класикою йдуть з успіхом нац. опери: «Салават Юлаєв» і «Акмулла» З. Ісмагілова, «В ніч місячного затемнення» (за трагедією нар. поета Б. Мустая Каріма) та «Memento» С. Нізаметдінова; балет Л. Ісмагілової «Ходжа Насреддін». Башкир. оперна школа славиться у світі; на престиж. закордон. сценах виступають брати А. та І. Абразакови, С. Аргінбаєва, З. Байбуріна, Е. Фатихова, що, однак, для башкир. публіки є предметом не лише гордості, а й деякої гіркоти, оскільки вона воліла б частіше чути й бачити своїх улюбленців на рідній сцені.

Башкирська література. Того самого 1907, коли в Москві вийшла згадана книжка М. Крашенинникова про «погасле життя... тихого народу», в Казані за рішенням Тимчас. комітету у справах преси була конфіскована інша книжка, що засвідчувала негасимість життя і духу цього народу та силу його голосу. Це була поет. збірка, звалася вона «Любов до нації» й належала перу Мажита Гафурі, ім'я якого вже тоді ставилося нарівні з іменем великого татар. поета Габдулли Тукая. Може здатися дивним, що всі, хто писав про Б. кін. 19 – поч. 20 ст., «прогледіли» могутнє відродження нац. літ-ри. Але цьому є пояснення. Річ у тому, що в дорадян. період башкир. література розвивалася майже тільки татар. мовою, тому дослідники розглядали її твори як належні до татар. літ-ри, що саме переживала добу розквіту. Татар. мовою писав і М. Гафурі, при чому писав усе життя, тоді як його молодші товариші Д. Юлтий, А. Тагіров, С. Кудаш за рад. влади перейшли на башкир. мову. Пояснення цього феномена – в особливостях істор. розвитку башкир. і татар. народів. У цих особливостях – і спростування помилкового уявлення про пізні походження башкир.

культури й літ-ри. Насправді їхнє коріння сягає часів Булгар. держави, спадкоємцями культури якої башкири є разом із чувашами та казан. татарами (стародавність роду башкирів як аборигенів Волзько-Камського басейну з геніальною інтуїцією відчув Л. Толстой, сказавши, що від них «Геродотом пахне»). Ввійшовши пізніше до складу Золотої Орди, башкири прилучилися до великої тюркомовної культури північно- й середньоазіат. регіону, а також до культури персо-таджицької й до араб. писемності. Своєю розмовною мовою тюрки були досить близькі між собою: «Тюрки (тюрко-татари) – сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало наріччів, або навіть окремих мов, усе ж становить собою незаперечну єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду між тюрками немає єдності, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях» (Кримський А. «Твори», К., 1974, в 5-ти т., т. 4, с. 449). Що ж до літ. мови, то вона впродовж цілої істор. доби була спільною для багатьох народів на величезній території від Ками до Сирдар'ї. «...Літературна мова Золотої Орди була спільною для ряду племен, що населяли величезну територію, куди входили й пониззя Сирдар'ї, й північний Хорезм. Ці племена пізніше брали участь у формуванні народів і націй сучасних узбеків, казахів, башкирів, туркменів, татар, крим. татар та ін. Тому є підстава літературні пам'ятки цього періоду, створені на цій території, вважати спільним скарбом, спільною спадщиною цих народів» (Наджип Э. «Хорезми. Мухаббат-намэ», Москва, 1961, с. 19). Але культур. регіон, до якого входив Б., не обмежувався обширами тюркомовності. Тривале сусідство і співжиття тюрків з іраномовними народами, з народами араб. культури зумовило інтенсивну культурну дифузю між ними. На всій величез. території від Серед. Уралу до Перс. затоки й від Криму до Алтаю не чужими були Рудакі й Нізамі, Навої й Джамі, Фірдоусі й Сааді, Хайям і Фізулі, Мухамед Бабур і Лутфі, Авіценна й Мірза Улугбек, Хісам Катіб і Сайфі Сараї, Хорезмі й Кутба (Кутбі). Треба враховувати й велику об'єднавчу роль мусульманства, особливо в перші віки його поширення тут. «До 14 ст. владна верхівка Сарая вже прийняла іслам, що сприяло притокові сюди великої кількості вчених, поетів, письменників, ремісників із середньоазіатських міст, роздираних міжусобними війнами та набігами кочівників» (Наджип Э. «Хорезми. Мухаббат-намэ», Москва, 1961, с. 9–10). Однак у цій мовно-реліг. спільноті, крім позитив. моментів культур. спілкування, були й моменти негативні, які поступово почали виходити на перший план. У міру занепаду й окостеніння ісламу його нівеляційна дія тяжким гнітом лягала на духовні, культурні, нац. особливості, традиції, сусп. й побутові звичаї тюркських народів. Загальнотюрк. літ. мова дедалі більше відривалася від живих розмовних мов тюрк. народів, що збіднювало культурне життя й саму літературу. Складалася ситуація писемності без свого суспільства й суспільств без своєї писемності або, принаймі, ситуація неадекватності між ними. Це й відбилося на літ. історії Б. «Татарська і башкирська розмовні мови утворилися в результаті взаємодії болгарських і кипчацьких племінних мов і дальшого розвитку набули у складі народів Золотої Орди... Остаточо татарська й башкирська розмовні мови сформувалися після розпаду Золотої Орди, в період Казанського, Астраханського та Сибірського ханств і в

наступний час, після приєднання цих ханств до Росії» (Баскаков Н. «Тюркские языки», Москва, 1969, с. 155–156).

Башкир. народ витворив багатючий фольклор. Перлиною тюрк. епосу є башкир. нар. сказання «Кузи-Курпес і Маян-Хилу» (близьке до казах. епосу «Кози-Корпеш і Баян-Слу»). Творчість нар. співців-сесенів породила самобутній епіч. жанр – кубаїр. Кубаїри своєю тематикою й жанр. особливостями трохи нагадують укр. думи; як правило, вони присвяч. важливим питанням сусп. життя та істор. подіям 14–18 ст. Великої популярності серед народу зажили баїти (двовірші – аналогічне до бейтів у народів Близького та Серед. Сходу) як літ., так і фольклор. походження. Дуже багата й різноманітна пісенна спадщина башкир. народу. Вона вбирає в себе пісні істор., патріот., обряд., побутові, про кохання й жіночу долю, жартівливі, танкові, пісні про засланих та втікачів. Угорський учений В. Проле, автор праць про Б. (де він побував 1901) і дослідник башкир. фольклору, писав: «Башкири відомі як поетично і музично високоталановитий народ, і їхні пісні співають повсюди в сусідніх областях». Ще в 1-й пол. 19 ст. башкир. піснями зацікавилися поет-декабрист П. Кудряшов, композитор О. Аляб'єв. Пізніше революціонер-демократ М. Михайлов зацікавився «башкирськими легендами, якими сповнена Оренбурзька губернія», й запевняв, що там «немає такої річки, немає такої гори, про які не існувало б легенд і пісень». Те саме підтверджував і В. Юматов: «У башкирців майже про кожне скільки-небудь прикметне місце є свій особливий переказ». У 18–19 ст. народився й великої популярності набув новий жанр – нар. усні оповідання істор. характеру. Якщо кубаїри – жанр поетичний – відбивали героїчну або ранню істор. добу, то прозові оповідання та легенди 18–19 ст. фіксували епізоди нерівної боротьби з рос. царизмом, розповідали про найбільш пам'ятні кривди колонізації. В нар. переказах зберігся образ легендарного Сеїта – ватажка першого повстання башкирів проти нац.-кріпосниц. гноблення рос. царизмом, збереглася пам'ять про нар. повстання 1662–64, 1681–83, 1705–11, 1735–40, 1755–60. Та найбільший слід у свідомості і в поет. творчості башкир. народу залишило селян. антикріпосн. повстання під проводом О. Пугачова, в якому башкири брали участь на чолі зі своїм нац. ватажком і талановитим поетом Салаватом Юлаєвим. Салават – найяскравіша постать нової башкир. історії, що своєю популярністю перевищує навіть легендарного Сеїта. Голова слідчої комісії у справах «Пугачовського бунту» П. Потьомкін доповідав Катерині II, що ім'я Салавата «подлежательно по всей справедливости быть в сердце башкирского народа». Різнобічно обдарований, він був і першим свідомо нар. поетом, розвивав традиції сесенів, звернувся до башкир. мови. Але дорога, на яку він ступив, була надовго загублена – за умов жорстоких репресій, яких башкири зазнали після придушення повстання. Навіть низка його віршів та пісень дійшла до нашого часу лише в документах слідства – в рос. перекладах.

У своїй писемності башкири й далі користувалися давньотюркською літ. мовою. До серед. 19 ст. ця писемність існувала тільки в рукопис. формі. Переважала поезія – світська та

релігійно-містична. Популярними були дидактичні вірші. Цінною і своєрідною пам'яткою башкир. писемності 16–19 ст. є шежере – генеалогічні літописи башкир. родів. У 19 ст. ще посідає міцні позиції суфійська поезія (суфізм – один із основних напрямів мусульм. містицизму та чернецтва), яка протягом своєї багатовікової історії в країнах ісламу мала не одну блискучу сторінку, але на цей час набула вже епігон. характеру й об'єктивно стояла на перешкоді розвитку нових нац. літ-р. Однак у 2-й пол. 19 ст. серед суфістів з'являються поети, в творчості яких народжуються деякі гуманістичні мотиви, постає моральна проблематика, хоч і в шатах суфійської фразеології: Шамсетдін Закі (1825–65), Галі Сокрий (1826–89), Гібатулла Салихов (1794–1867), автор суфійського «Збірника доброго виховання» (писав також і сатири, мотиви яких були не зовсім чужі реальному життю). Наприкінці 19 ст. під впливом розвитку капіталіст. відносин значно поживається сусп. рух у Татарії, народжується й здобуває успіхи нова татар. літ-ра; не в останню чергу під впливом татар. просвітництва відбувається культурне пробудження й ін. тюркських народів Росії, зокрема й у найближчому до татар Б. 3-поміж башкир. просвітників найвизначнішими були: відомий учений М. Бікчурін, викл. сх. мов Оренбур. кадет. корпусу, який іще 1859 видав підручник араб., перс. і татар. мов, досліджував граматику башкир. мови, мріяв про створення башкир. літ. мови, написав башкир. мовою «Оповідання про сміливого царя»; вчений і поет М. Уметбаєв; славетний поет М. Акмулла. М. Уметбаєв був автором низки наук. праць і, зокрема, першої граматики башкир. мови (1901), педагогом, публіцистом, талановитим поетом, у творчості якого залунали нові для Б. громад. та сатиричні мотиви; популяризував, як і казах. просвітники А. Кунанбаєв, І. Алтинсарин, Ч. Валіханов, рос. літературу. А втім, його просвітництво, як і тогочасне просвітництво тюрк. народів загалом, було істор. обмеженим і свою критику спрямувало переважно проти релігійно-звичаєвих забобонів та неучтва, обминаючи соц.-екон. відносини, соц. причини обезземелення та злиднів народу. Певний крок уперед зробив Акмулла. Він жив із простолюттям, мандрував у бричці з одного села в інше, і в його поезії виповілося чимало болів та дум народу. Уперше після Салавата Юлаєва він звертався до свого народу словами «мої башкири», перейняв і відродив його патріотизм. Водночас, подовгу живучи серед татар і особливо серед казахів, він відчував себе сином і цих народів, зобов'язаним говорити й за них; його поезія була популярною і вплинула на розвиток татар., а надто казах. літ-ри, про що згодом скаже М. Ауєзов.

Майже до кін. 19 ст. башкир. поети писали мовою «тюркі» в її поволзькій відміні. Нею ж писали й татар. літератори. Але від 2-ї пол. 19 ст. в Татарії нагромаджуються елементи нац.-культур. відродження, розпочинається рух за світський характер школи, проти засилля схоластики, за вивчення природничих наук, відмову від «тюркі», творення нац. літ. мови на основі розмовної мови татар. народу. Особливо полум'яно ратував за татар. мову великий учений-енциклопедист К. Насирі, наражаючись на нерозуміння й широкий спротив своїх одноплеменців. Його натхненна праця не минула марно – по певному часі вся татар.

література перейшла на народну, нац. мову, обробивши її як літературну, що мало величезне демократ. значення, забезпечило бурхливий розвиток татар. літ-ри. Під впливом її успіхів башкир. письменники також відмовляються від «тюркі» й починають писати близькою башкирам татар. мовою. Нею ж писали й башкир. письменники поч. 20 ст. – Ф. Туйкін, Х. Габітов, Г. Ісанбердин, Д. Юлтий, Ш. Бабиш та ін. Фактично на нац. мову башкир. писемність перейшла лише за рад. влади, яка підтримала цей процес почасти тому, що прагнула завоювати довіру башкирів, відгукуючись на їхні нац.-культурні потреби, але ще й тому, що бачила для себе велику загрозу в зміцненні пантюркізму і прагнула будь-що розколоти його. Пізніше, 1934, башкир. письменник Г. Амантай роз'яснював мовну ситуацію так: «В результаті багатовікового виховання башкири стали двомовним народом: говорили башкирською мовою, а літературною стала татарська. До того ж башкирська аристократія, відмежовуючи себе від “черні” (так само, як російська аристократія 18 ст. вдавалася до французької мови), почала говорити “культурною” (татарською) мовою. За цих умов татарська літературна мова стала літературною мовою і для башкирів...». Отже, на поч. 20 ст. в літ. житті Б. бачимо суперечливу картину. З одного боку – лише поодинокі твори башкир. мовою, кілька підручників і посібників (М. Бікчуріна, М. Куватова, М. Уметбаєва), з іншого – багатющий і яскравий самобутній фольклор, щоправда, недостатньо зібраний і вивчений, але вже збируваний і досліджуваний (багато для цього зробили рос. вчені і краєзнавці – І. Лепехін, В. Черемшанський, І. Казанцев, Г. Потанін, І. Березін, С. Рібаков, Р. Ігнат'єв, М. Лоссієвський, А. Бессонов та й «козак луганський» – В. Даль; трохи пізніше на цій ниві працювали башкири М. Бікчурін, М. Уметбаєв, З. Умматі, М. Гафурі, татар. літературознавець Г. Рахім, перший музикознавець із башкирів і татар М. Султанов, безпосередня причетність до великої й давньої тюрк., а почасти й таджицько-перс. та араб. літ. і культур. спадщини. Нарешті, великою підмогою й стимулом для перших творців нац. башкир. літ-ри стало татар. культурне відродження, що супроводжувалося потужною видавничою діяльністю та перетворенням Казані на центр тюркології, піднесенням освіченості населення, рівень якої був набагато вищим, ніж у середньому по Росії (а «коли в середині 20-х був проведений перепис населення Радянського Союзу, він показав, що за освіченістю татари посідають перше місце серед усіх народів країни, включаючи і російський» – див. «Габдула Тукай», Казань, 1968, с. 9). Звичайно, башкири не тільки брали від татар. культури, але й давали їй. Чимало її діячів були вихідцями з Б. (серед них і Галімджан Ібрагімов, одна з центр. постатей нової татар. літ-ри). Однак взаємини між двома націями не в усьому й не завжди були ідилічними. Серед частини татар існували настрої асиміляторства щодо споріднених тюрк. народів, зокрема й заперечення нац. самобутності башкирів, правомірності й потрібності башкир. мови, а пізніше молоду башкир. літературу оголошували «південноуральським районом» татар. літ-ри. Такому ототожненню сприяла не тільки мовна близькість, а й спільність ідейних позицій молодії інтелігенції тюркських народів – йдеться про ідеологію джадидизму, оновленого руху, що критикував відсталість і закостенілість мусульм. світу, обстоюючи його відродження на

основі екон., соц., культур. модернізації в буржуазно-демократ. дусі. Джадидистські ідеї виразно відчуються в поет. збірці М. Гафурі «Сибірська залізниця, або Становище нації», перейнятій духом «національної самокритики», картанням мракобісся і пристрастним заклик до освіти, прогресу, «європеїзації». Такі мотиви в башкир. і татар., як і в казах., азерб. та ін. тюркомовних літераторів, були непоодинокі й не випадкові. В дуже популярному свого часу великому політико-ритор. вірші «Становище мусульман в інших країнах» (1904) М. Гафурі подає широку картину істор. занепаду мусульм. світу, показуючи, що європейці в усьому випередили, скрізь підкорили, принизили, пограбували мусульман. При цьому він подає досить спрощені з'ясування й рецепти, вважаючи, що справа в неучтві й відсталості самих мусульман.

Тим часом всерос. буржуазно-демократ. революція 1905–07 викликала глибокі зміни в житті народів царської Росії, давши могутній поштовх їхній соц. та нац. боротьбі. В башкир. літературу приходять молоді поети – Д. Юлтий, Ш. Бабич, Г. Ісанбердин, Ф. Туйкін, Я. Юмаєв, С. Якшикулов та ін. Однак поразка революції та наступна реакція загальмували цей процес. Більшов. переворот та драм. події воєн. дій 1918–20 у Росії спричинили розкол серед башкир. інтелігенції. Талановиті поети Ш. Бабич, Х. Габітов, С. Мірасов та ін. стали на бік нац. уряду З. Валіді (Валідова). Але немалий вплив мали й більшовики, які ще від 1905 вели вмілу пропаганду, викриваючи колонізатор. політику царату й виставляючи себе оборонцями не лише соц., а й нац. інтересів мусульм. народів. У Б. одна за одною з'являються більшовицькі г. «-куряш» («Боротьба»), «Башкортостан» («Башкортостан»; обидві – 1918), «-кизил юл» («Червоний шлях», 1919), у яких виступають видатний публіцист і революціонер Ш. Худайбердін, поети Я. Карім та Ш. Фідаї. Певний вплив на частину талановитої літ. молоді (Г. Хайрі, Б. Ішемгулов, Т. Янабі) мали пролеткультівство й футуризм. У 20-і рр. дискутують про шляхи розвитку башкир. літ-ри. Оскільки башкир. нація на той час була майже всуціль сільською, то, природно, лунало немало голосів про те, що село і є єдиним живим джерелом нац. літ-ри. Так, С. Мірас писав 1928: «Ідея сільського життя в нашій літературі – не випадкова, а основна ідея... Наші письменники й поети, не піддаючись впливові татарських і російських поетів, повинні запозичувати не лише теми і зміст, а й форми в усної народної поезії. Відкинувши вбік захоплення містом і міською красою, вони повинні віддаватися поезії та ритмам сільської краси» («История башкирской советской литературы: Очерки», Уфа, 1963, ч. 1, с. 11). А в цей час з'являється збірка М. Гафурі «Нічна зміна», низка ін. його творів про робітн. клас, на теми індустріалізації. Й це не був просто відгук на «соціальне замовлення»; зусилля розширити тематику, опанувати нові шари життя, збагатити мотиви й інструментарій літ-ри впливали з розуміння її істор. перспектив у бурхливо змінюваній реальності. Власне, аналог. процеси модернізації відбувалися в 20-і рр. в усіх нац. літ-рах тодіш. СРСР. Тож авторитет. приклад М. Гафурі був доброю підтримкою для тих молодих авторів, які намагалися розширити горизонти нац. літ-ри. Наприкінці 20-х рр. уже чимала група обдарованих молодих поетів бере на

озброєння принцип рев. романтики – Б. Ішемгулов, А. Аблай, М. Файзі, М. Хай, М. Марат та ін. З'являються й спроби теор. обґрунтування цього принципу стосовно картини і перспектив башкир. дійсності та завдань башкир. літ-ри (ст. А. Карная «Про революційну романтику», 1929, та ін.).

У 20-і рр. відбувається й активний розвиток башкир. прози. Як свого часу й татар., вона починалася з перехідного від поезії жанру несер – вірша в прозі. До нього зверталися майже всі башкир. поети – від М. Гафурі й А. Тагірова, від Д. Юлтия та І. Насирі до А. Валєєва і А. Бікчентаєва. А в творчості М. Гафурі вперше – ще в дореволюційний період – віддиференційовуються й утверджуються жанр оповідання, жанр повісті, – хоч він і не ставив перед собою суто формальних літ. завдань, а звертався до народу зі словом освіти й правди про болючі проблеми його життя (оповідання «Життя, що минуло в злиднях», «Голодний рік, або Продана дівчина», 1906; «Діти-сироти», 1907; повість «Бідняки», 1907). Перше покоління башкир. прозаїків (А. Тагіров, І. Насирі, С. Агіш, Г. Гумер, А. Карнай, Г. Хайрі та ін.) мусило переборювати й поетичну риторичку, й схематизм, хронікальність, натуралізм. Але поступово вони виходять за межі традиційної оповіді від першої особи та «монологічної прози». І. Насирі створює прозу багатопланову, поліфонічну (роман «Кудей», повість «Переможений вир»). Потім з'являються повість «Махмудо», роман «Фундамент» С. Агіша, романи «Перші кроки» А. Валєєва, «Шлях Карася» А. Бікчентаєва та ін. Башкир. проза починає активно розробляти як істор., так і сучасну тематику, збагачуються її стильові напрямки, попри тяжку ідеолог. атмосферу 30-х рр. та догматичні приписи «методу соціалістичного реалізму», що особливо позначилися на творах про колективізацію та індустріалізацію. Великих утрат башкир. література, як і вся культура, зазнала внаслідок репресій 30-х рр., що забрали життя талановитих письменників А. Тагірова, Д. Юлтия, Г. Амантая, І. Насирі, Т. Янабі, Б. Ішемгулова, Х. і Г. Давлетшиних та ін.

У роки війни на перший план виходять патріот. поезія й публіцистика. Багато талановитих башкир. літераторів загинуло на фронтах (А. Карнай, С. Міфтахов, М. Хай та ін.). Післявоєнний період позначений постановою ЦК ВКП(б) «Про стан і заходи поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи в башкирській партійній організації» (1945), в якій піддано гострій критиці «серйозні помилки», нібито допущені башкир. істориками й літераторами у висвітленні минулого свого народу – ідеалізація феодал. спадщини, ігнорування класового підходу тощо. Ідеолог. нагінки негативно позначилися на розвиткові башкир. літ-ри. Проте й за цих умов з'являються талановиті твори Г. Гумера, К. Мергена, Б. Бікбая, Н. Наджмі, А. Валі та ін. Яскравим здобутком башкир. літ-ри стали повість одного з її основоположників Сайфі Кудаша «Назустріч весні», його спогади «Незабутні хвилини» та «Оповідання про минуле», в яких життєпис автора переплітається з розповідями про визначних діячів башкир. і татар. культур і які є своєрідною інтелектуальною історією кількох десятиліть розвитку башкир. суспільства. Поряд із С. Кудашем чи не наймасштабнішою постаттю башкир. літ-ри 2-ї пол. 20 ст. стає Мустай Карім,

уже перша поет. збірка якого «Європа–Азія» (1954) привернула до себе увагу глибиною думки й рафінованою стилістикою; пізніше Мустай Карім звернувся до прози, та особливо потужно виявився його талант у філософськи наснаженій, поетично натхненній драматургії, що на нац. матеріалі ставить загальногуманіст. проблеми. Творчість М. Каріма й сьогодні залишається вершинним досягненням башкир. літ.-ри. У 70– 80-і рр. в башкир. літературу прийшли нові талановиті автори – Р. Назаров, Р. Бікбаєв, С. Алібай, Ф. Рахімгулова, А. Вахітов, Р. Султангареев та ін. Наприкінці 20 ст. особливе піднесення переживає башкир. істор. роман, стимульований потребою правдивого, без стереотипів і спотворень рад. доби, бачення нац. історії. Серед цих творів – романи Б. Рафікова «Карасакал» та Н. Мусіна «Тяжіння свободи», в яких образи героїв нар. боротьби поч. й серед. 18 ст. постають у контексті широко відтворених суспільно-політ., соц., морал. колізій доби й несуть у собі заряд нац. активізму. В цілому башкир. література постає нині як жанрово багата, динамічна, закорінена в глибокій традиції й водночас відкрита до світ. досвіду; успішно розвиваються й башкир. літературознавство, літ. критика, фольклористика, культурологія.

Національний склад населення й національна політика Башкортостану. У Б. живуть представники 113-ти національностей; чисельність п'яти з них – понад 100 тис. осіб, ще п'яти – від 10 до 100 тис. осіб, решта – чисельністю менше 10 тис. осіб. Росіян у Б. понад 1,5 млн, татар – 1120,7 тис., башкир – 863,8 тис., чувашів – 118,5 тис., марійців – 105,8 тис., українців – 75 тис., мордвинів – 31,9 тис., удмуртів – 23,7 тис. осіб. Башкири у своїй республіці становлять менше чверті населення (водночас значна частина башкирів живе в сусідніх республіках, областях і краях РФ). За цих умов керівництво Б. проводить тактовну і збалансовану політику в нац.-культур. сфері, спрямовану на активну підтримку культури та мови всіх національностей Б., що, крім усього ін., має пом'якшити домінування російськомовності і створити сприятливіші умови для зростання нац. самоусвідомлення корінної нації, розвитку башкир. культури й мови. Забезпечення емансипації башкир. нації уявляється перспективнішим у контексті збереження гармонійних стосунків між усіма етніч. групами, створення сприятливих умов для збереження й розвитку їхньої самобутності (як альтернативи стиранню цієї самобутності в рад. часи – з орієнтацією на формування «єдиного радянського народу»), розвитку освіти нац. мовами, підтримки нац.-культур. об'єднань. Цю складну й делікатну сферу регулюють закони Б. «Про культуру», «Про освіту» (обидва – 1997), «Про національно-культурні об'єднання громадян у Республіці Башкортостан», «Про творчих працівників і творчі спілки в Республіці Башкортостан» (обидва – 1998). Принципове значення мало ухвалення Закону Б. «Про мови народів Республіки Башкортостан» (1999), яким башкир. мові надано статус державної (поряд з рос.). Відбувається мовна «демонополізація» освіти, раніше майже всуціль російськомовної, й цьому надається осн. значення в нац. політиці. Активно здійснюється переведення викладання в школах на рідні мови учнів. Якщо 1993 лише 25 % дітей нерос.

національностей навчалися рідними мовами, то 2000 – вже 64 %. Серед 15-ти мов, якими ведеться навчання, – і українська. В пед. ВНЗ та училищах Б. відкрито відділення, що готують кадри для нац. дошкіл. і шкіл. закладів. Створ. нац. центри, завдання яких – координувати зусилля, концентрувати здобутки нац. культур, бути осередками профес. і самодіял. творчості, проводити фестивалі, огляди тощо. Газети виходять дев'ятьма мовами (для порівняння 1990 – трьома). Створюється мережа нац. музеїв, б-к. Проводяться нац. з'їзди татар, чувашів, удмуртів, мордвинів, марійців, білорусів, євреїв, українців, собори росіян Б. Консолідаційне значення мало проведення Асамблеї народів Б. (2000). Проголошення суверенітету Б. знайшло емоц. відгук серед башкирів за межами Б. – в республіках, областях і краях РФ, у пострадян. країнах, в ін. країнах світу. 1995 відбувся 1-й Всесвіт. курултай башкирів, 2002 – 2-й. Рішення цих Курултайів сприймаються в Б. як моральний наказ, що впливає на вироблення держ. політики. Так, на реалізацію ухвал 1-го Всесвіт. курултаю башкирів розроблено держ. програму «Відродження й розвиток башкирського народу».

Проблема молоді. У Б. добре розуміють, що майбутнє башкир. нації вирішальним чином залежить від етнокультур. орієнтації молоді. За умов посиленої урбанізації саме молодь стає першою жертвою процесів асиміляції (російщення, татарщення). Особливо це стосується башкир. молоді в суміжних з Б. областях РФ (Оренбур., Самар., Саратов., Челябін., Курган.) і в Татарстані. Процеси урбанізації та зумовленої нею міграції призводять до розриву між поколіннями, втрати рідної мови, дезаптації, маргіналізації. Однак, з ін. боку, саме молодь відіграла велику роль у нац. відродженні й боротьбі за нац. державність на поч. 20 ст., молодь і нині дедалі активніше бере участь у творенні політ. і культур. цінностей нового Б. На цій підставі башкир. соціологи вдаються до термінів «бунтівна етнічність», «мобілізована етнічність», що стосуються саме молоді. Збільшується етнічна соціалізація башкир. молоді, зростає кількість нац. шкіл і гімназій, башкир. груп у ВНЗ та. Поступово зменшується внутр. розмежування між молодими башкирами, яке традиційно проходило по лінії: міські–сільські, російськомовні–тюркомовні. З'являється нац. молода еліта башкирів, яка, словами башкир. дослідників, володіє «підвищеною національною самосвідомістю й патріотизмом». Велику роботу і в самому Б., й серед башкирів сусідніх областей РФ проводить Спілка башкир. молоді (СБМ). Зокрема, СБМ улаштовує великі культурні імпрези, стимулює створення й популяризацію молодіж. урбаністичної субкультури. Активно працює молодіжне радіо «Юлдаш». Однак залишається багато успадкованих проблем, з'являються нові, пов'язані насамперед із тим, що молоді сільські мігранти потрапляють у містах у ситуацію чисельної переваги небашкирської молоді, а також проблем, зумовлених відмінностями між різними групами башкир. молоді, різною мірою засвоєння рідної мови й культури, різним ставленням до нац. традиції, а подекуди – приховуванням своєї національності й прагненням змінити її на «престижнішу» тощо. Башкир. соціологи уважно вивчають настрої й тенденції в молодіж. середовищі та

пропонують заходи, спрямовані на поступове і тактовне усунення розбіжностей та суперечностей, подолання комплексу неповноцінності, досягнення нац.-культур. адекватності й активності якомога ширшими колами башкир. молоді.

Українці в Башкортостані. Перші укр. поселення у Пд. Приураллі з'являються на поч. 17 ст. Більш масового характеру вони набувають у 1-й пол. 18 ст. – переважно внаслідок урядової політики переселення укр. козаків для зміцнення прикордон. укріпл. ліній, несення військ. служби та виконання держ. повинностей. Так, в Ілец. фортеці 1742 служило 510 укр. козаків. На серед. 19 ст. в Пд. Приураллі було 20,5 тис. українців, але вони асимілювалися в рос. середовищі. У 2-й пол. 19 ст., після реформ 60–70-х рр., а особливо після столипін. реформи (1906–16) сюди активно переселяється безземельне селянство; кількість українців 1912 сягає 57 тис. осіб. У рад. часи сюди втікали від розкуркулення й колективізації; значних масштабів набуло держ. переселення («оргнабори», направлення спеціалістів тощо); 1939 кількість українців у Б. була максимальною – 92,3 тис. осіб. Проте внаслідок асиміляції кількість тих, хто визнавав себе українцями, відчутно зменшувалася; 1974 їх було 75,5 тис., 1989 – 75 тис. Приблизно такою є й кількість українців у Б. нині; 41 % із них вважають рідною мовою українську. Особливий період в укр.-башкир. зв'язках – роки 1942–44. Башкир. земля прийняла багато тисяч українців, евакуйованих з окупованої гітлерів. Німеччиною України. В Уфі розмістилися АН УРСР, Театр опери та балету ім. Т. Шевченка, СПУ, багато ін. творчих і наук. установ; тут видавалися укр. книжки; в багатьох містах Б. діяли перетранспортовані з України підприємства, що сприяло розбудові інфраструктури башкир. промисловості; функціонували ВНЗи з України, лікарні тощо. Укр. і башкир. вчені, крім спільної праці над оборонною тематикою, працювали над підвищенням урожайності с.-г. культур (П. Власюк, Ю. Усманов та ін.), новими методами лікування поранених (О. Богомолець створив свою знамениту сироватку, а О. Палладін – вікасол, що вирішило багато проблем з прискоренням лікування хворих і поранених). Укр. вчені підготували рукописи наук. праць «Найдавніша металургія Башкирії», «Археологічні пам'ятки Башкирії з найдавніших часів до початку нової ери». Цей досвід співжиття надав особливого емоц. забарвлення зближенню укр. і башкир. інтелігенції. В Уфі написані такі видатні твори укр. літ-ри, як «Похорон друга» П. Тичини, «Слово про рідну матір» та «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги. В перекладі на башкир. мову вийшли твори Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Яновського, Н. Рибак. Тоді ж українською мовою зазвучали твори М. Гафурі, С. Кудаша, М. Каріма, К. Мергена, С. Агіша та ін. Велика особиста дружба пов'язала П. Тичину та М. Рильського з С. Кудашем, М. Карімом, [Б. Бікбаєм](#), [Г. Амірі](#) (якого П. Тичина за невтомну перекладацьку й популяризатор. роботу назвав «повноважним представником української літератури в Башкирії»). Визначною пам'яткою укр.-башкир. літ. зв'язків залишається докладна розвідка П. Тичини «Патріотизм у творчості Гафурі» (1942) з її глибоким проникненням у нац. аспірації основоположника башкир. літ-ри й відповідним укр.

співрозумінням нац. проблематики. Україна також присутня в багатьох творах башкир. письменників, – починаючи від одного з фундаторів нової башкир. літ-ри А. Тагірова, який у роки 1-ї світової війни служив в Україні, та трохи молодшого за нього Д. Юлтия, автора одного з перших башкир. романів «Кров», дія якого відбувається в Зх. Україні, до пізніших творів К. Мергена («Неспокійна кров»), А. Бікчентаєва («Скільки років тобі, комісарє?»), числен. поезій (башкир. поезія представлена в укр. перекл. антологіїю «З берегів Агіделі»). У Б. проводилися декади укр. літ-ри й мистецтва (1968, 1969), Дні укр. літ-ри (1979), а в Україні – Тиждень башкир. літ-ри (1970), Дні башкир. літ-ри на Запоріжжі (1978). Попри свій офіційний характер, вони сприяли взаємному ознайомленню, стимулювали перекладацьку роботу.

Принципово новий етап у житті українців Б. розпочався після проголошення ВР Башкир. АРСР Декларації про держ. суверенітет (11 жовтня 1990) та уконституювання її як Респ. Б. Українці відчували переваги тієї політики підтримки рідних мов і культур усіх нац. груп, яку проводить керівництво Б. На конф. українців Б. 13 січня 1990 створ. Нац.-культур. центр українців Б. Проведено з'їзди українців (1992, 1995, 1997, 2000). У 1998 на Установчому з'їзді молоді створ. Союз укр. молоді Б. Щороку українці Б. проводять Дні укр. культури; 1993–95 виходила г. «Криниця»; 1996–97 по радіо транслювалися укр. радіопередачі; працює 5 денних заг.-осв. шкіл з вивченням української мови; крім того, діють 4 недільні школи. Все це сприяє піднесенню етніч. самоусвідомлення українців, процесові нац.-культур. відродження укр. діаспори в Б. З цього погляду Б. може бути докірливим зразком для ін. суб'єктів РФ й особливо для самої Росії, про що слушно говорив В. Дорошенко – голова Центру українців Б. – на зустрічі представників нац.-культур. об'єднань, що входять в Асамблею народів Б., з президентом РФ В. Путіним під час його візиту до Б., в Уфі 10 червня 2001: «Українці Башкортостану також затишно почувуються тут, у республіці. Нас близько 70 тисяч, і, як голова Українського товариства в Республіці Башкортостан, хочу розповісти, чого ми досягли... Цього року буде перший випуск у педколеджі, який готує викладачів української мови для початкових класів. У нас ведеться підготовка фахівців-гуманітаріїв з вищою освітою для своїх шкіл... Згідно з Указом нашого Президента в Башкортостані створено базовий центр відродження культури українців... Республіканський комітет з молодіжної політики допомагає нам створити регулярний базовий мовний дитячо-юнацький центр... Як заступник голови об'єднання українців у Російській Федерації хочу сказати, що Росія на цьому тлі виглядає дуже блідо. Ми, українці, в Росії, станом на минулий рік, маємо 10 державних шкіл, з них 7 – у Республіці Башкортостан. Ні радіо, ні газети, ні телебачення в Російській Федерації не тішать українців своєю увагою, а нас 4–5 млн. У Російській Федерації для збереження національної самобутності українців майже нічого не робиться...» («Башкортостан – земля дружбы», Уфа, 2002, с. 13).

Тривоги і надії Башкортостану. Впевнений розвиток Б. шляхом держ. й нац.-культур. будівництва потребує конструктивної відповіді на проблеми й ускладнення внутр. та зовн.

порядку. Вперту протидію асиміляторів викликало прийняття Закону «Про мови народів Республіки Башкортостан». З цього приводу Президент Б. М. Рахімов в інтерв'ю журналові «Республіка Башкортостан» (1999, ч. 1) сказав: «Наше прагнення до того, щоб діти знали рідну мову, видається за націоналізм, оголошується ледве не зазіханням на цілісність Росії». Через три роки він підтвердив курс керівництва Б. на підтримку нац. мов і висловив рідкісне для пострадян. політ. лідерів, глибоке розуміння культур. і етич. значення рідної мови: «Для мене немає нічого милішого, коли чую на уфимських вулицях щебетання малюків, які говорять своєю рідною мовою – чи то російською, чи татарською, чуваською, українською. Через мову матері йде прилучення до культури, моральності, відбувається формування особистості. І башкир. народ, як і інші народи республіки, не зникне, гадаю, з лиця Землі доти, доки в нашій душі зберігатимуться любов і повага до своїх предків, поки лунає рідна мова. Про це каже мудре башкирське прислів'я: «Теле барєы» – иле бар!», що означає: «Країна живе, поки живе мова!» («Уфа», 2002, ч. 5).

Від 2-ї пол. 90-х посилюється тиск централізаторів і рос. шовіністів на Б., як і на інші республіки РФ. Ліквідаторські настрої стають модними й серед частини інтелектуальної еліти Б. Башкир. автори чутливо реагують на антинац. риторику й аргументовано полемізують з нігілістичними теоріями та заявами, на зразок заклик дир. Інституту етнографії та антропології РАН В. Тишкова «забути нації» (у ж. «Свободная мысль», 1996, ч. 3). Особливу тривогу у башкир. суспільності викликала реорганізація держ. структур РФ у бік посилення централізації – створення Держ. Ради, зміна функцій та порядку формування Федеральної Ради, поділ РФ на сім федерал. округів, уніфікація законодавчих актів. З башкир. боку пропонується вести мову про поступове зближення законів різного рівня, а не про теперішнє «приведення у відповідність», підкреслюється, що «федерація для Росії – це не просто форма державного устрою, а суверенітет республік у складі Росії, не тільки форма розподілу сфер політичних інтересів центру і суб'єктів, а це також і спосіб реалізації прав народів на самовизначення» («Ватандаш», 2002, ч. 5, с. 25, 27). Ця нова ситуація була в центрі уваги делегатів 2-го Всесвіт. курултаю башкирів, який відбувся в Уфі 11–15 червня 2002. Засвідчивши, що рішення 1-го Курултаю успішно реалізовані й башкир. нація досягла значних успіхів у всіх сферах життя, делегати зосередилися на нових проблемах і загрозах. У резолюції 2-го Всесвіт. курултаю башкирів накреслено конкретні заходи, що мають забезпечити дальший прогрес держ. і нац.-культур. будівництва. Водночас висловлено тривогу з приводу негатив. змін у заг.-політ. ситуації, що сталися від часу 1-го Курултаю. У «Зверненні до Президента Російської Федерації В. В. Путіна» підкреслюється: «Минуло сім років, але занепокоєння й побоювань стає, на жаль, не менше, а більше. Під тиском деяких владних структур, особливо судових органів Федерального центру, відбувається перегляд базових положень не тільки конституцій національних республік, а й Федерації, здійснюється поступовий перехід предметів спільного ведення в руки федеральних органів. Як і в радянські часи, вихолощується суть і сенс національної державності у складі

Росії... Народи Башкортостану з тривогою спостерігають за процесами поступової унітаризації державного устрою. В багатонаціональній країні така політика ніколи не приводила до зміцнення держави, а, навпаки, була одним із чинників її послаблення й розвалу» (г. «Республіка Башкортостан», 2002, 18 юня). У резолюції Курултаю наголошується, що успішний розвиток башкир. нації, зміцнення башкир. державності не тільки не суперечать інтересам ін. народів і всієї РФ, а, навпаки, є складником спільного демократ. прогресу (цю ж думку неодноразово висловлював Президент Б. М. Рахімов). Однак осн. надія – на власний народ. Про це говориться в емоційно наснаженому «Зверненні до башкирського народу»: «Основна наша надія, опора, основна сила – в рідному народі. Нам разом вирішувати животрепетні проблеми, підняті на Курултаї. Можливо, наше слово дійде до слуху інших народів, парламентів і президентів, буде почуте світовою громадськістю. Але якщо до нього залишиться глухим рідний народ, якщо великі помисли, спільні турботи, висловлені на Курултаї, не торкнуться сердець усіх наших суплемінників і якщо ми самі не позбудемося байдужості до своєї сьгоднішньої і майбутньої долі, то це обернеться для нас великою бідою. Така байдужість стане несправедливістю перед майбутніми поколіннями, і цього історія нам ніколи не пробачить. Башкирський народ пройшов шлях тяжких випробувань і боротьби, але в 21 ст. він увійшов твердою, впевненою ходою. Останнє тисячоліття башкири прожили гідно, навічно вписавши своє ім'я в аннали історії, зберігаючи свою честь і неодноразово підтверджуючи свою високу національну гідність перед усім людством. У нас немає іншої землі, крім гордого Уралу, у нас немає іншої мови, немає іншої держави, крім Башкортостану, й ми не зможемо жити без них. Заклик Салавата, накази Кахим-туре, настанови Акмулли, мудрі поради Валіді, полум'яні вірші-звернення Бабіча, сповнені гіркоти слова Рамі – все це в пам'яті твоїй, рідний наш народе. Ти не залишився байдужим до голосу їхніх сердець, не забув про те, спадкоємцем яких духовних багатств ти є. Не залишися ж байдужим до побажань, прохань, закликів і нинішнього Курултаю. Як священний заповіт, збережи в своєму серці рішення Всесвітнього форуму, засукай рукави для перетворення їх у життя, наш працьовитий і терплячий народе» (г. «Республіка Башкортостан», 2002, 18 юня). Так говорять ті, хто хоче запевнити буття своєї нації в людстві.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Ефименко П. О малороссиянах в Оренбургской губернии // Основа. 1861. № 9;
2. Казанцев И. Описание Башкирии. С.-Петербург, 1866;
3. Флоринский В. Башкирия и башкиры // Вест. Европы. 1874. № 12;
4. Перетяткович Г. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения // Тр. 6-го Археол. съезда в Одессе (1884). О., 1888. Т. 2;
5. Ремезов Н. В. Очерки из жизни дикой Башкирии. Переселенческая эпопея. Москва, 1889;
6. Успенский Г. От Оренбурга до Уфы // Рус. ведомости. 1889, 16 июля;
7. Калачов А. Очерк современного экономического положения бурят Уфимской губернии // Живая старина. С.-Петербург, 1899. Вып. 11;
8. Хасан-Гата Габаши. История тюркских племен. Уфа, 1909;
9. Коблов Я. О татаризации инородцев Приволжского края. Казань, 1910;
10. Типеев Ш. К истории национального движения в Советской Башкирии (1917–1929 гг.). Уфа, 1929;
11. О выполнении решений 16 партсъезда по национальному вопросу: Доклад ответствен. секретаря Башобкома ВКП(б) товарища Инсанчурина на VI пленуме ОК и ОКК ВКП (б). Уфа, 1931;
12. Гражданская война в Башкирии. Уфа, 1932;
13. Самойлов Ф. Малая Башкирия в 1918–20 гг.: Из истории первого опыта советской национальной политики. Москва, 1933;
14. Современная башкирская литература. Москва; Ленинград, 1933;
15. Социалистическое строительство Башкирии за 15 лет: Экон.-статист. справоч. Москва, 1934;
16. О развитии советской художественной литературы Башкирии: Мат. к докладу председателя правления ССП Башкирии Афзала Тагирова. Уфа, 1936;
17. Классик башкирской литературы Мажит Гафури. Уфа, 1940;
18. Письмо башкирского народа башкирским джигитам-фронтовикам. Москва, 1943;
19. Ваганов С. Четверть века в братском содружестве народов. Уфа, 1944;
20. Валеев Г. Башкирия в период Великой Отечественной войны. Уфа, 1944;
21. Тихаев Х., Пархоменко И. Уфа – столица Башкирской АССР. Уфа, 1951;
22. Гафури Э. Рождение гнева. Уфа, 1953;
23. Руденко С. И. Башкиры: Истор.-этногр. очерки. Москва; Ленинград, 1955;
24. Молодая литература возрожденного народа. Москва, 1958;
25. Башкирские шежере. Уфа, 1960;
26. Баскаков Н. И. Тюркские языки. Москва, 1960;
27. Славные сыны Башкирии. Кн. 1–4. Уфа, 1965–68;
28. 1979;
29. Народ и революция в литературе и устном творчестве. Уфа, 1967;
30. Хакимов Р. Г. Здесь Азия встречается с Европой. Уфа, 1967;
31. Мустафина Ф. Х. Расцвет народного образования в Башкирской АССР. Уфа, 1968;

32. Белебей. Уфа, 1970;
33. Гилемдар Рамазанов. Творчество Мажита Гафури. Уфа, 1970;
34. Галлямов Г. С. Учалы. Уфа, 1973;
35. Кочергин Н. М. Первенец башкирской нефтехимии. Уфа, 1973;
36. Харисов А. И. Литературное наследие башкирского народа (18–19 века). Уфа, 1973;
37. Алексеев В. Я. От отсталости к вершинам прогресса. Уфа, 1973;
38. Узы братства. Уфа, 1976;
39. История Уфы. Уфа, 1976;
40. Борозинец Л. Г. Белорецк. Уфа, 1979;
41. Брянцева Л. И. Украинские песни в Башкирии // Фольклор народов РСФСР. Уфа, 1980;
42. Малоизученные источники по истории Башкирии. Уфа, 1986;
43. Акманов И. Г. Башкирские восстания в 18 в. Уфа, 1987;
44. Башкирия в революции 1905–07 гг. Уфа, 1987;
45. Социальные и этнические аспекты истории Башкирии. Уфа, 1988;
46. Вопросы культурного строительства в Башкирской АССР (1917–85 гг.). Уфа, 1989;
47. Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской АССР: поведение малой этнической группы в полиэтнической среде. Уфа, 1992;
48. Кузеев Р. Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала: этногенетический взгляд на историю. Москва, 1992;
49. Украина – Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества: Сб. ст. Уфа, 1993;
50. Бабенко В. Я. Українці в Башкирії // Дивослово. 1994. № 3;
51. Песенный фольклор украинских переселенцев в Башкирии. К.; Уфа, 1995;
52. Рыбаков С. Г. Музыка и песни уральских мусульман. С.-Петербург, 1997;
53. Крамарчук Т. Д. Українська діаспора Республіки Башкортостан. Д., 2000;
54. Башкирские народные предания и легенды. Уфа, 2001;
55. Янгузин Р. З. Этнография башкир. Уфа, 2002;
56. Рахматуллина З. Я. Башкирский национальный дух: Соц.-филос. очерк. Уфа, 2002;
57. Мухтаров Т. Г. Башкирская молодежь в современном городе: этническая социализация. Уфа, 2002.

Бібліографічний опис:

Башкортостан / І. М. Дзюба // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-32789>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).